

ТРАНСАКЦІЙНІ ВИТРАТИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Визначено сутність трансакцій функціонування власності на природні ресурси. Обґрунтовано наявність різноманітних видів трансакцій зміни форм та прав власності в природокористуванні. На базі визначених видів трансакцій розроблено класифікацію трансакцій і трансакційних витрат зміни форм власності на природні ресурси.

The essence of property realization transactions on nature resources is defined. The main transactions types of changes in forms and rights of ownership on natural resources are founded. On the basis of certain kinds of transactions, a classification of transactions and transaction costs of ownership change on natural resources is defined.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Інституціональна теорія приділяє багато уваги визначенню місця, ролі, напрямків формування та обсягів трансакційних витрат у процесі розвитку ринкової економіки. Облік трансакційних витрат у повній мірі дає можливість найбільш досконало визначити ефективність прийняття того чи іншого рішення на макро- та мікрорівнях.

Реалізація відносин власності на природні ресурси вимагає розробки та впровадження економіко-екологічних, екологічних, організаційно-економічних інституцій, що забезпечують функціонування різноманітних форм власності та форм використання природних об'єктів.

Ефективність впровадження та реалізації форм власності на природні ресурси потребує визначення трансакційних витрат, пов'язаних з створенням інституційного середовища для функціонування відносин власності, які адекватні ринковим умовам.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Аналіз сутності трансакцій і формування трансакційних витрат показав наступне.

Трансакційні витрати, як власно, економічна категорія, визначені Р. Коузом як витрати в процесі обміну правами власності [1, с.389]. Трансакційні витрати виникають між людьми в процесі реалізації відносин власності в суспільстві.

Сутності трансакцій і трансакційних витрат у рамках інституціональної теорії приділяється досить багато уваги. Існують різноманітні підходи до формулювання трансакцій. О. Уільямсон дав визначення трансакційним витратам як порівняльним витратам на планування, адаптацію й моніторинг виконання завдання, що характерні для альтернативних структур управління.

Трансакційні витрати, як і будь-які витрати, повинні бути мінімізовані. О. Уильямсон відзначає, що раніше ринкові інститути капіталістичної системи не брали до уваги величину трансакційних витрат. Однак у сучасних умовах інтеграції економічного розвитку трансакції складають значну величину.

Тому трансакційна концепція стверджує, що основною метою функціонування інститутів є мінімізація трансакційних витрат [2, с.645].

В. В. Дементьев розглядає трансакції з позицій політичної й економічної нерівності агентів, коли один агент може впливати на іншого та примусити його виконати певні дії [3, с.18; 4, с.124].

Інформація є важливою частиною трансакційних витрат. На важливість інформаційних трансакцій вказував Дж. Стиглер [5, с.224].

Сутність категорії трансакції глибоко проаналізована у статті І. П. Булеєва, О. В. Шепеленко [6, с.146]. Вони відзначають, що деякі автори зводять трансакції тільки до договору обміну правами власності.

У статті І. П. Булеєв, О. В. Шепеленко пропонують трансакції розглядати ширше. На їхню думку трансакції обумовлюють процеси маркетингу, менеджменту, логістики, містять у собі угоди, договори, контракти, але значно ширше й глибше їх. Найбільшою мірою трансакції реалізуються топ-менеджментом підприємства, місцевого самоврядування, регіонального, галузевого й державного управління, міжнародних організацій; юридичними службами, службами маркетингу й логістики всіх рівнів (від підприємства і його підрозділів до чиновників вищого державного й міжнародного рівня, включаючи місцевих чиновників, регіональних і галузевих). Витрати, пов'язані із трансакціями (їхньою підготовкою, реалізацією й після реалізаційним обслуговуванням), варто виділити із загальних витрат діяльності відповідних суб'єктів господарювання, планувати їх, контролювати виконане та коректувати [6, с.141].

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що проблемам трансакцій і трансакційних витрат у літературі приділяється досить велика увага. Методологія дослідження базується на інституціональній та неінституціональній теорії, теорії трансакцій та контрактної теорії фірми.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Теоретичні основи формування трансакцій зміни та подальшого функціонування форм і прав власності на природні ресурси практично не розроблені.

В наш час назріла необхідність введення різноманітних форм власності на природні ресурси. Вони мають бути адекватні формам організації природокористування та розвитку виробничих сил.

Базовою, основополагаючою формою власності на природні ресурси має бути народна форма власності, виразником якої є держава. Необхідність введення різноманітних форм власності на природні ресурси пов'язана зі специфікою організації їх використання. Специфіка їх використання полягає у тому, що природні ресурси, які належать народу України, використовуються економічно відокремленими суб'єктами. Функціонування різноманітних форм власності вимагає розробку теоретичних та методичних досліджень трансакцій як механізму забезпечення інтересів народної власності на природні ресурси.

В рамках інституціональної теорії недостатньо розроблено методологію трансакцій зміни та функціонування форм власності на природні ресурси. Відсутня методика їхнього повного обліку.

Не розроблено напрямки зниження й визначення ефективності трансакційних витрат у процесі прийняття рішень функціонування альтернативних форм власності на природні ресурси. Сам процес трансакцій обміну власністю й функціонування власності на природні ресурси науково не розроблений і, отже, не має ефективної практичної реалізації.

Частина трансакцій, таких, як кадастрові оцінки об'єктів природного капіталу; оцінки ефективності певної форми власності на конкретний природний ресурс; моніторинг стану природних ресурсів і ефективності власності на них, як єдиної системи моніторингових показників; система економіко-екологічних обмежень у природокористуванні, контроль над її виконанням; економічний і юридичний захист прав власності, на базі яких приймаються рішення про ефективність існуючої власності й необхідності зміни форм і прав власності на природні ресурси, практично відсутні.

Існують великі тимчасові й грошові трансакції процесів приватизації земельних ділянок, використання об'єктів природного капіталу на праві користування. Вони в основному пов'язані з опортуністичним поведінням бюрократичного апарата, що забезпечує зміну форм і прав власності. Слід зазначити також відсутність спеціалізованих організацій, які можуть налагодити зв'язок між покупцями й продавцями й надати їм повну,

достовірну і своєчасну інформацію про попит та пропозиції обміну формами й правами власності на природні об'єкти.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є визначення сутності й джерел формування трансакцій і трансакційних витрат зміни й реалізації власності на об'єкти природного капіталу в системі виробничих відносин суспільного відтворення в природокористуванні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити види трансакцій відносно реалізації власності на природні ресурси;
- розробити класифікацію трансакцій, що забезпечують функціонування відносин власності на природні ресурси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансакція реалізації відносин власності – це економічні та юридичні відносини з приводу передачі привласнення природного об'єкту, доходу від його використання, привласнення економіко-екологічного збитку від природокористування, привласнення визначеного виду виробничої діяльності та управління використанням, охороною, відновленням та відтворенням природних ресурсів. Трансакція може носити разовий характер чи повторюватися багато разів. Вона може бути спрямована на повну зміну власника чи тільки на певні дії, що може чинити користувач чи розпорядник природним ресурсом.

Трансакційні витрати реалізації форм та прав власності на природні ресурси – це витрати, що створюють умови для власника та користувача привласнення природного ресурсу та доходу від його використання у визначених пропорціях в системі економічних відносин природокористування.

Трансакційні витрати реалізації форм та прав власності на природні об'єкти – це затрати власників та користувачів в процесі організації природокористування, розподілу власності та обміну власністю в природокористуванні.

Трансакційні витрати реалізації власності на природні ресурси підрозділяються на витрати, що пов'язані з обміном та витрати на функціонування форм та прав власності в природокористуванні. Особливе місце в трансакційних витратах обміну та функціонування форм власності мають затрати, що пов'язані з обмеженнями природокористування (якщо вони мали місце) та в процесі використання природного об'єкту на праві користування (виконання умов оренди). В процесі здійснення обміну формами та правами власності на природні ресурси трансакційні витрати несуть покупці та продавці [7, с.5].

Відносно трансформаційних процесів у формах та правах власності на природні ресурсі автором визначено наступні основні трансакції, що забезпечують процес реалізації власності в природокористуванні суб'єктів економіки.

- 1) у ринковій трансакції правовий статус власників об'єктів природного капіталу та користувачів або суб'єктів, що передають і здобувають природні ресурси на праві користування або оренди, однаковий. Їхні відносини власності на об'єкти природного, техногенного й інвестиційного капіталу рівноправні відповідно до прийнятого положення про умови реалізації власності. Це означає, що обмін формами й правами власності на об'єкти природного капіталу відбувається між учасниками на добровільній основі відповідно до підписаного договору.

Трансакція обміну власності на об'єкт природного капіталу за формою і/або правом (якісному наповненню права) містить:

- фактичне відчуження певних економічних і юридичних прав власності на природний ресурс одним суб'єктом власності в іншого суб'єкта власності на основі виконання умов по його використанню (економіко-екологічних обмежень власності);
- присвоєння природних ресурсів суб'єктом власності на основі виконання умов по його використанню (економіко-екологічних обмежень власності).

Дане положення про умови та економіко-екологічні обмеження використання об'єкта природного капіталу є обов'язковим у процесі трансформації загальнонародної, державної форми власності в приватну або колективну форми використання, а також при зміні приватних і колективних власників, як суб'єктів власності.

Це пов'язано зі специфікою об'єктів природного капіталу, які одночасно є власністю конкретного суб'єкта, національним і міжнародним надбанням.

Також специфіка природних ресурсів проявляється у тому, що економіко-екологічний стан одного природного об'єкта безпосередньо або опосередковано впливає на стан інших природних об'єктів і неприродних факторів виробництва й життєдіяльності людей. Виходячи зі сказаного, в умовах обміну обов'язково враховуються обмеження при подальшому використанні власником або користувачем об'єктів природного капіталу.

Якщо обмеження у використанні об'єкта природного капіталу по реалізації власності на природний ресурс не пасують майбутньому власникові, угода може не відбутися. Серед за пропорованих обмежень можна виділити наступні основні економіко-екологічні обмеження та відповідні трансакційні витрати виконання економіко-екологічних обмежень:

- використання об'єкта природного капіталу в певному виді діяльності;
 - використання об'єкта природного капіталу відповідно до певної технології;
 - поліпшення або збереження економіко-екологічних характеристик об'єкта природного капіталу;
 - методи визначення збитку даному об'єкту в процесі нераціонального його використання, охорони, відтворення й відновлення;
 - економічна і юридична відповідальність за недотримання умов обміну власністю на об'єкт природного капіталу;
 - умови розірвання угоди обміну формами й правами власності. Якщо власність у результаті обміну з державної перейшла в приватну форму або було отримано суб'єктом право власності на праві користування, то в процесі обміну фіксуються умови розірвання обміну;
 - можливість і умови передачі власності в спадщину.
- 2) трансакція управління обміном власності на об'єкт природного капіталу ґрунтується на економічній і правовій перевазі власника або користувача приймати рішення про управління власністю. Виразником загальнонародної власності на природні ресурси є державні органи управління. Власник ухвалює рішення щодо напрямків і способів використання природних ресурсів, про економіко-екологічні обмеження функціонування форм власності. Управлінські трансакції мають місце в ієрархічних ринкових і державних структурах. Правовий статус управлінських трансакцій реалізації загальнонародної власності на природні ресурси є асиметричним. Трансакція управління відносинами власності на природні об'єкти полягає в процесах визначення певних дій по реалізації обміну відносинами власності на природні ресурси в процесі їх використання, охорони, відтворення та відновлення. Управління відносинами власності на природні ресурси здійснюється на рівні держави та фірми. У ринкових внутрішніх або зовнішніх економіко-екологічних трансакціях право ухвалювати рішення щодо форм і прав власності належить державним і місцевим органам управління. У середині форми власності на природний ресурс власник ухвалює рішення щодо способів, методів, напрямків, форми його використання. У даній ситуації прийняті управлінські рішення є обов'язковими для виконавців;
- 3) трансакція раціонування полягає в тому, що спеціально уповноважений колективний орган має бути наділений виключним правом специфікації власності на природні ресурси. Цим органом є держава, місцеві органи самоврядування й відповідні їхні структури, що визначають умови реалізації форм і прав власності на

природні об'єкти, необхідність і напрямки зміни форм і прав власності на природні ресурси, економіко-екологічні обмеження форм власності в природокористуванні (припустимі норми вилучення й забруднення природного ресурсу будь-якої форми власності), платежі за використання об'єктів природного капіталу, що перебувають у різноманітних формах власності, податки на доходи та прибуток, одержувані від використання природного ресурса, судові рішення по захисту прав власників об'єктів природного капіталу, користувачів і третіх осіб.

Автором визначено класифікацію трансакцій функціонування відносин власності на природні ресурси за наступними критеріями:

1. Суб'єкти трансакцій:

а) суб'єкти трансакцій державного рівня:

- міждержавні – обмін інформацією та заключення всіх видів договорів про міждержавні відносини власності на природні ресурси з приводу їхнього використання, забруднення, охорони, відтворення, відновлення, відчуження.
- державні – підрозділяються на такі трансакції:
 - загальнодержавні, у яких визначається політика управління відносинами власності на природні ресурси в економічному й правовому аспектах;
 - держава – місцеві органи самоврядування – державні трансакції по управлінню регіонами – передача повноважень управління власністю на природні ресурси в регіони, розмежування повноважень власності між державою та регіоном, економічний поділ доходів від власності на природні ресурси, і витрат на охорону, відтворення й відновлення природних ресурсів, як об'єктів власності.
- держава – економічно відособлений суб'єкт – передача власності на природні ресурси на праві оренди без зміни форми власності або зміна форми власності на природний ресурс (для ресурсів загальнодержавного значення, якими розпоряджаються тільки державні структури). Також до даного виду трансакцій треба відносити ті, які виникають у процесі передачі державою прав користування, охорони, відновлення та відтворення природних ресурсів економічно відособленим суб'єктам власності. Це утримання заповідників, заказників, відновлення зникаючих рослин і тварин, ландшафтів що руйнуються.
- трансакції, що забезпечують відносини з приводу власності на природні ресурси між державою та групою економічно відособлених суб'єктів, які одночасно використовують той самий природний ресурс. Наприклад, ріка є джерелом водопостачання, що використовується суб'єктами різних галузей матеріального та нематеріального виробництва.

До державного рівня відносяться інститути, у рамках яких відбувається реалізація трансакцій і формування трансакційних витрат. В умовах ринку держава як основний суб'єкт власності на природні об'єкти, не залежно від форм і прав власності на природний ресурс, повинна встановлювати економіко-екологічні обмеження на вилучення, забруднення природних об'єктів, визначати основні якісні й кількісні параметри використання, охорони, відновлення й відтворення природних ресурсів.

Для визначення параметрів природокористування поза залежністю від форм власності на техногенні й природні фактори виробництва, визначення припустимих навантажень на навколишнє природне середовище, прийняття рішень про впровадження ефективної форми та права власності держава повинна здійснювати певні управлінські трансакції. Дані трансакції мають свою видову структуру і їх необхідно розглядати з позицій формування певних інститутів. Такими інститутами на макрорівні здійснення трансакцій реалізації відносин власності на об'єкти природного капіталу є такі:

- інститут кадастрів, що включає структурні підрозділи, що здійснюють складання, впровадження на практиці, коректування кадастрових оцінок;
 - інститут моніторингу об'єктів природного капіталу;
 - інститут передачі державної власності на праві користування економічно відособленим суб'єктам;
 - інститут реалізації державної власності на праві користування економічно відособленим суб'єктам і т.д.;
 - інститут оцінки ефективності існуючої форми власності й обґрунтування рішень по її зміні або зміні користувача об'єктом природного капіталу;
 - інститут організацій сполучних продавців і покупців, що бажають здійснити обмін формами й правами власності на об'єкти природного капіталу;
 - інститут юридична реалізації власності;
 - інститут правового захисту власності;
- б) трансакції природокористування між місцевими органами управління та економічно відособленими суб'єктами (підприємства, домогосподарства). Сутність цих трансакцій полягає в забезпеченні процесів передачі в оренду або зміни форм та прав власності на природні ресурси, розпорядження якими перебуває в компетенції місцевих органів управління природокористуванням; контроль з боку місцевих органів управління природокористуванням економіко-екологічними параметрами і економіко-екологічними обмеженнями форм і прав власності на природні ресурси, які надані економічно відособленим суб'єктам;
- в) міжсуб'єктні відносини на рівні юридичних та фізичних осіб:
- між суб'єктами господарювання із приводу передачі форми та права власності іншому суб'єктові; із приводу здійснення одним суб'єктом певних дій по раціональному використанню, охороні, відтворенню й відновленню природних ресурсів для іншого суб'єкта. У цьому випадку суб'єкт, що не є власником природного ресурсу, одержує право здійснення певних дій із власністю іншого суб'єкта;
 - усередині суб'єкта господарювання передача повноважень управління власністю певним структурним підрозділам;
 - при колективній або змішаній (частковій) власності на природний ресурс трансакції специфікації й персоніфікації прав власності на природні ресурси;
 - між домогосподарствами по специфікації й персоніфікації прав власності на природні ресурси, що перебувають в одноособовій власності або в частковій власності.
2. По ступеню обов'язковості трансакцій:
- добровільні (симетричні), тобто сама угода із приводу права або форми власності на природний ресурс повинна бути добровільною. Нікого не можна змусити взяти природний ресурс у власність і нести за нього економічну та екологічну відповідальність;
 - примусові (асиметричні). Зміна форми і права власності на природний ресурс включає контроль за виконанням економіко-екологічних обмежень власності на природний ресурс, які необхідно виконувати та сплачувати, залежно від того, яка зі сторін договору бере на себе оплату даного виду трансакцій;
 - змішані.
3. За часом дії трансакцій:
- безперервні включають трансакції моніторингу та контролю за виконанням економіко-екологічних обмежень;
 - дискретні включають трансакції заключення та пролонгування умов договорів зміни та функціонування форм та прав власності на природні ресурси;
 - разові включають трансакції виконання визначених заходів охорони, відновлення та відтворення природних ресурсів, коли право виконання певних дій розпорядження

природним ресурсом передається власником іншому суб'єкту.

4. По періодах підготовки й реалізації трансакцій:

- підготовчі трансакції до визначення ефективних форм власності на природні ресурси, заключення договорів зміни та функціонування форм власності на природні ресурси;
- заключення договорів зміни форм власності на природні ресурси та виконання економіко-екологічних обмежень форм власності;
- контроль виконання договірних зобов'язань зміни та функціонування форм власності на природні ресурси;
- коректування умов договорів в процесі реалізації відносин власності на природні ресурси.

Розроблена класифікація трансакцій функціонування відносин власності на природні ресурси по виділених основних критеріях необхідна для наступних цілей:

- визначення основних напрямків формування трансакційних витрат реалізації власності на природні ресурси;
- визначення раціональності зміни форм і прав власності на державному та суб'єктному рівнях з обліком трансакційних витрат;
- визначень шляхів оптимізації трансакційних витрат реалізації відносин власності на природні ресурси:

Висновки і перспективи подальших розробок. На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки:

1. Природокористування в ринкових умовах вимагає розвивати різноманітні форми та права власності на природні ресурси.
2. Основополагаючою формою власності на природні ресурси має бути тільки народна власність.
3. Трансформація відносин власності на природні ресурси потребує обліку трансакцій, що супроводжують процеси реалізації форм власності на природні ресурси.
4. Необхідна розробка економічного механізму та інструментів зміни і функціонування відносин власності на природні ресурси з обліком трансакційних витрат.

Список використаної літератури

1. Coase R. The Nature of Firm / R. Coase // *Economic*. – April, 1937. – P. 386–402.
2. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / О. И. Уильямсон // науч. ред. В. С. Каткало [пер. с англ. Ю. Е. Благова, В. С. Каткало, Д. С. Славнова, Ю. В. Федотова, Н. Н. Цытович]. – СПб.: Лениздат; CEV Press, 1996. – 702 с.
3. Дементьев В. В. Институты и поведение: социальный подход / В. В. Дементьев // *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая*. – Донецк. – 2005. – Вып. 89-1. – С. 5–19.
4. Дементьев В. В. Институты, поведение, власть / В. В. Дементьев; [под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева]. – Донецк: Каштан, 2005. – С. 102–125.
5. Stigler G. The Economics of Information / G. Stigler // *The Journal of Political Economy*. – 1961. – V.69. №3. – P. 213–225.
6. Булеев И. П. Трансакции и их роль в системе рыночных отношений / И. П. Булеев, О. В. Шепеленко // *наук. праці Донецького національного технічного університету* серія: економічна. Донецьк: ДонНТУ, 2007. – Випуск 31-1(117). – С. 142–146.
7. Мартиенко А. И. Трансакционные издержки реализации форм и прав собственности на объекты природного капитала / А. И. Мартиенко // *науч. труды Донецкого НТУ, серия: Экономическая*. – Донецк, ДонНТУ, 2009. – Випуск 36-2. – С. 5–10.

Прийнято до друку 15.04.2011